

דוד הורוביץ

'בין ההלכה למנהג' - בויכוח מים חיים של רבי חיים פרידברג

פתיחה

הרמ"א הוציא לאור את ספרו 'תורת חטאת' על הלכות איסור והיתר, הספר נדפס לראשונה בחשון ש"ל בקראקא. לספר הקדים הרמ"א מבוא פרוגרמטי¹.

כנגד ספר 'תורת חטאת' חיבר ר' חיים בן ר' בצלאל (להלן: רח"פ), אשר התגורר בפרידברג הסמוכה לפרנקפורט שעל נהר המיין באשכנז היא גרמניה כיום, חיבור קטן בשם 'מים חיים', הכולל השגות על ספר תורת חטאת לרמ"א. להשגות הקדים רח"פ הקדמה ארוכה ומתפלמסת בו דוחה באופן מוחלט את ביקורתו של רמ"א על הספרייה הרבנית האשכנזית המסורתית והגן בלהט על עקרונות היסוד שלה. ספר 'מים חיים' נחתם בשנת של"ה, חמש שנים אחר הדפסת הספר תורת חטאת, אולם הדפסתו בוששה שנים רבות, הוא לא נדפס בחייו של ר' חיים, ורק כעבור 137 שנה אחר חתימתו נדפס באמסטרדם בשנת תע"ב.

השגת ר' חיים פרידברג

ביריעה זו אדון או אתמקד באחת מטענות רח"פ כנגד הרמ"א, השגה י, ארחיב בה ואנסה לתת פתחון פה לרמ"א כנגד איש ריבו.

נביא תחילה את לשון הרח"פ בהשגה זו במלואה²: "ואתחיל ואומר כי התמיה נשגבה מאד מן הרב ז"ל מה שקבע עצמו לבדו לקבוע הלכה ולעשות מנהגים חדשים בדיני איסור והיתר, ואפי' חכמי בני דורו לא צירף עמו. ואנו רואים שאפי' חכמי משנה ותלמוד לא קבעו הלכה עד שנמנו וגמרו.

ואיך נעלם ממנו הא כתב בירושלמי פ' כל היד³ וז"ל: "ר' יוחנן וריש לקיש תמן, ולא הוה מצרף לון עמיה. אמרין: 'חכים הוא דפרזילי חריפא'. חד זמן צרפין עמיה, אמר: 'מה חמא רבי דמשגח עלן יומא דין'. אמר לון: 'ייתי עלי, אם לא על כל מעשה ומעשה שהייתי מוציא אם לא שמעתי אותו מרבי, להלכה - כשערת ראשי, ולמעשה - ג' פעמים. והך עובדא לא אתא קומי רבי אלא תרין זמנין, בגין כך צרפתכון עמי".

¹ הקטע מבוסס על מאמרו של א' ריינר, עליית הקהילה הגדולה, עמ' 13.
² השתמשתי במהדורה המתוקנת שנדפסה בגחלתן של חכמים, נספח ט, עמ' 317-307. ע"פ שני כתבי יד ודפוס הראשון. את השורות האחרונות בסיום הקטע שייכים לקטע הבא ולכך לא דנתי בהם. פתיחת ר"ת, השלמת מילים והדגשתם, קיטוע ופיסוק הם ממני.
³ פ"ב ה"ז, ט ע"א.

אם כן החכם המחבר הזה גם כן, אע"ג דוודאי דגם פרזיליה חריפין, מכל מקום הגע בעצמך אם בכל דין ודין שכתב ראה הוא תחילת] הלכה למעשה ג"פ. כי איני רואה ממנהגים או מהלכה למעשה שראה וקיבל כי אם מעט מזעיר, רק רובא דרובא אינו אלא מנהגים חדשים שמייסד הוא, במה שכתב 'הכי נהוג', ולא כתוב 'הכי נקטינן' או 'הכי הילכתא'. ונמצא לפי זה שלאחר עשרים או שלשים שנה יהיה רוב דברי הספר הזה מנהג קבוע.

וכבר ידעתי שיש הפרש גדול בין דבר שהמנהג בו להיתר ובין דבר שאיפסק בו הילכתא להתיר. כי צריכים אנו לקרב עצמינו אל המנהג בכל יכולתנו אפי' בדבר שיש קצת להסתפק בו. כמו שכתבו בירושלמי: 'אם הלכה רופפת בידך הנח להם לישראל דאע"ג שאינם נביאים בני נביאים הם'. ובדבר שנוהגים היתר בפשיטות וודאי כך הלכה בלי שום פקפוק, ואע"ג דראוי להוסיף תמיד טהרה ופרישות בדיני איסור והיתר כמו שכתבתי לעיל, מ"מ בדבר שהמנהג פשוט להתיר אינו אלא חסידות של שטות.

אבל ההלכה אינה ראייה אל המנהג, שאם בא להחמיר כדברי היחיד מי ימחה בידו. על כן אני אומר כי אפילו במקום שנקבל דברי הרב לא נקבלם רק בתורת הלכה לא בתורת המנהג.

ההלכה והמנהג

אם ננתח את הדברים, הנושא המרכזי שמתעסק בו רח"פ בקטע זה, הינו ההבדל המשמעותי בין 'הלכה' לבין 'מנהג'. וכדאי להרחיב בנקודה זו, שאינה מקבלת ביטוי מודגש בדברי כלל הפוסקים, ואשר היא משמעותית במשנתו של רח"פ.

בשונה מההנחה הבסיסית והרווחת כי מנהג יש לו אכן משקל מסוים בהלכה, אך הוא משהו יותר עממי ועדיין אינו מגיע לדרגת 'הלכה'. לפי רח"פ המדרג הוא שונה, הבסיס הוא 'הלכה', ומעליה בדרגה עליונה ה'מנהג'. יש 'הלכה' ויש 'הלכה למעשה', כשהמנהג משקף את ההלכה למעשה. ה'הלכה' היא המסקנא אשר יוצאת ללומד והמעייין לאחר בירור הסוגיא, היא גם הכרעת המורה והוראתו לשואל, היא אכן הלכה ועל פיה יש לנהוג. אך עדיין אינה קבועה במסמרות, ובהתייחס לדברים בהם משתמש רח"פ, במקום שההלכה היא לקולא מי שירצה לנטות הימנה ולהחמיר הרשות נתונה כי 'מי ימחה בידו'.

לעומת זאת המנהג לפי רח"פ, הינה ההתבטאות המעשית של ההלכה כפי שנקבעה למעשה 'הלכה למעשה', והיא קובעת ונחרצת במידה מרובה, עד שמי שיחמיר לנטות מן המנהג להחמיר 'אינו אלא חסידות של שטות'.

מובן מאליו שלהבדל בין 'הלכה' לבין 'הלכה' שנקבעה כמנהג יש משמעות מהותית בשאלת סמכות הכרעת חכם מאוחר ומידת נטייתו מפסק קודמו. כי לעומת הלכה בעלמא שהורה מורה, ממנה יכול המורה המאוחר לדון בה לנטות הימנה ולפסוק אחרת, כאשר לפסקו תהיה אף משקל יתר, מן הכלל של 'הלכה כבתיארי', מכיון שראה האחרון דברי הראשון ובכל זאת הכריע אחרת. אך מן המנהג לא בניקל יכול לבוא המורה ולדחותה כי 'הלך אחר המנהג'.

זאת ועוד, המנהג אינו רק במקום שישנה הלכה והיא גם נקבעה למעשה, רק אפי' במקום שהמנהג מנותק מן ההלכה, רצוני במקום שהמנהג נראה כנוטה מן ההלכה הצרופה, גם אז יקבל המנהג סמכות מכריעה, ובלשון רח"פ: 'צריכים אנו לקרב עצמינו אל המנהג בכל יכולתנו אפי' בדבר שיש קצת להסתפק בו'.

רח"פ ממשיך, והוא משלב שני דברים אשר במבט ראשון נראים כנפרדים ואף שמא כסותרים, ה'מנהג' ו'ההלכה למעשה'. בנקיטת ההלכה וקביעתה למעשה, נהפכת ההלכה ונעשית ל'מנהג' אשר היא, כאמור, דירוג גבוה ומכריע.

רח"פ מסתמך על דברי הירושלמי, אשר ראשית בולט בה הבידול בין הלכה לבין מעשה, וכפי שאמר: "אם לא שמעתי אותו מרבי, להלכה - כשערת ראשי, ולמעשה - ג' פעמים"⁴. אך בעיקר מתוך דברי הירושלמי הוא למד על שתי דרכים בהן ניתן לקבוע את ההלכה למעשה ולהפכה למנהג. הדרך האחת, אם שמעה מפי רבו לא פחות משלשה פעמים, או אז יכול המורה לבדו לקבוע הלכה למעשה. בהעדר נתון זה עומדת לפני המורה החפץ לקבוע את ההלכה ולהפכה למעשה האפשרות השניה, והיא לצרף עמו חכמים אחרים ובשילוב עמם לקבוע ההלכה למעשה.

לאחר ביסוס משנה זו, נביט אל מפעלו של הרמ"א בכתיבת ספרו תורת חטאת. טענתו המרכזית של רח"פ כנגד הרמ"א הינו על היצירה המחודשת של קביעת ספר הלכה, וזאת בשונה מסוג הכתיבה ההלכתית שקדמה לה, שהיא היתה ברובה בצורת 'הגהות'. סוגת ההגהות מתעסקת רק ברובד ההלכה, מפרשת ודנה, מבקרת ודוחה, ואף משמיעה את דעתה ופוסקת, אך כל זאת לא יוצאת מגדר ההלכה. מפעל הרמ"א ביצירה קודיפיקציה הלכתית, במשנה סדורה ויחידאית, חוצה את גבול ההלכה ומגיעה אל תחום ההלכה למעשה והמנהג⁵. רח"פ מוכיח על מגמה זו של הרמ"א בקביעת הלכה ויצירת מנהג מתוך הבחנה לשונית בדברי הרמ"א, אשר ברוב מוחלט של ההכרעות השתמש בניסוח 'הכי נהוג', דהיינו קביעת מנהג, לעומת הלשון 'הכי נקטינן' או 'הכי הילכתא' שמובנה היא פסיקת הלכה והכרעה הלכתית בין שיטות בלבד, מבלי לקבעה למעשה ולמנהג מחייב.

ומשכך בוחן רח"פ את סמכות הרמ"א לקבוע הלכה למנהג מחייב, וע"פ שני הדרכים שהוזכרו. הדרך הראשונה שקבל ושמע הוראה זו שלשה פעמים, וכנגד זה הוא אומר: "הגע בעצמך אם בכל דין ודין שכתב ראה הוא תחילה הלכה למעשה ג' פעמים". נשאר אם כן רק הדרך האחרת לקבוע את ההלכה למנהג, והיא צירוף חכמים אחרים, וזה מוביל את רח"פ אל ליבת הטענה וה'תמיה נשגבה' כנגד הרמ"א:

⁴ הקבלה בסיסית לדברים אלו ניתן למצוא בתלמוד בבלי (בבא בתרא קל ע"ב) 'תנו רבנן אין למדין הלכה לא מפי תלמוד ולא מפי מעשה עד שיאמרו לו הלכה למעשה', כאן מובחנת המעשה מן ההלכה, אך כפי שפירשה רשב"ם שם: "אם יראה רבו עושה מעשה אל יקבע הלכה בכך, דשמא טעה (התלמיד, מ.פ.) בטעם של פסק דין של אותו מעשה דהרבה טועין בדבר הלמוד (מעשה, הגהות ר"ש מדעסוי)", הרי שאין המדובר שם בהוראה הלכתית והתקבלותה, רק על אי היכולת להסיק הלכה מראיה ספציפית של התרחשות של הרב.
⁵ על מגמה זו של הרמ"א ראה גם: מנחם אלון, מניעים ועקרונות בקודיפיקציה של ההלכה.

"מה שקבע עצמו לבדו לקבוע הלכה ולעשות מנהגים חדשים בדיני איסור והיתר, ואפי' חכמי בני דורו לא צירף עמו"⁶.

בעקבות הביקורת כנגד הרמ"א, מצהיר רח"פ, בהסתמך על ההבחנה המשמעותית שביסס בין הלכה למנהג: 'אפילו במקום שנקבל דברי הרב לא נקבלם רק בתורת הלכה לא בתורת המנהג', נעשה כאומר, הביקורת אינה כנגד הכרעת ההלכה כזאת או אחרת, רק הטענה היא כנגד קביעתה למנהג מחייב וקובע⁷.

נסיון מענה

לאחר קריאת דברי ביקורת אלו של רח"פ כנגד הרמ"א, ננסה להבין מה היתה עמדת הרמ"א בשאלה זו, והאיך ממלט רמ"א את נפשו מהשגות רח"פ.

בראשית הדברים נתעכב על הבנת רח"פ בדברי הרמ"א של 'והכי נהוג', רח"פ מבין שהרמ"א בכותבו 'והכי נהוג' אין מובנה כתיאור מציאות קיימת שהרמ"א בספרו אך נותן לה מקום והופך את המנהג הרווח לאות כתובה בספר, מתורה שבע"פ לתורה שבכתב. רח"פ מבין את דברי רמ"א כשכותב 'והכי נהוג' כי הוא ניסוח חדשני של פסיקה הלכתית מכריעה להפכה למנהג מחייב ובלשון רח"פ: "מנהגים חדשים שמייסד הוא"⁸.

הבנה זו נראית מחודשת מאד, וביחוד מכך שבמקרים רבים לשון הרמ"א הוא 'והכי נהוג במדינות אלו', גם הרמ"א עצמו כשמשיג וטוען כנגד חיבור השלחן ערוך של הבית יוסף כותב ש'בזה יסתרו כל מנהגי המדינות', הרי שמובנה של המנהג אצל הרמ"א היא אכן נוהג מעשי קיים. ניתן לנסות ולומר כי הרמ"א התבסס והסתמך על מנהגים מקומיים שרווחו לפניו, אך הוא מפתח אותם כשמקבע אותם ונותן להם תוקף הלכתי. לעומת רח"פ שהבין את המנהג כמשהו מובהק ורחב יותר. לדברים אלו, נקודת המחלוקת בין רח"פ לרמ"א היא במידת רוחב הנוהג להיפך למנהג.

כאמור, עיקר השגת רח"פ הינה מן הירושלמי, שם התבאר דרכו של רב חנינא שדבר שלא קיבלה מרבו הלכה למעשה ג"פ לא הכריע כן בעצמו רק בצירוף חכמי אחרים. אמנם כשנבוא לעמוד על מקור זה ניתן

⁶ ריינר (לעיל הערה 1) עמ' 29 מסיט את דברי רח"פ אלו כטענה כנגד שימוש חדשני במושגים הלכתיים בניגוד למקובל, כגון קטגוריות ה'הפסד מרובה' ו'שעת הדחק' ודומיו. רח"פ אכן מתווכח עם הרמ"א בנקודות אלו, אך דברי רח"פ כאן אין עניינם דברים אלו, רק על ההכרעות ההלכתיות בתורת מנהג.

⁷ אלי שטרן במאמרו "ויכוח מים חיים לרבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג – קיום לניתוח גוף החיבור" מנתח את גוף הגהות רח"פ בויכוח מים חיים ומוצא כי רובם הינם באים לשכלל את חיבורו של הרמ"א ולהוסיף על הגהותיו, והוא מסביר כי בעצם מעשה ההגהה 'מנטרל' רח"פ את מגמת החיבור, ומוריד אותו מדרגת הקודקס הסגור והופך אותו שוב לטקסט פתוח. דברים אלו מקבלים את ביטויים ומתאששים בדברים אלו של רח"פ: "אפילו במקום שנקבל דברי הרב לא נקבלם רק בתורת הלכה לא בתורת המנהג".

בענין זה יש לציין לדברי הרמ"א בהקדמתו להגהותיו על שלחן ערוך, בו מתפלמס כנגד הבית יוסף, כשהוא מסביר את אחת ממטרות הגהותיו: "על כן ראיתי לכתוב דעת האחרונים עם המקומות שלא נראים לי דבריו בצדו כדי לעורר התלמידים בכל מקום שידעו שיש מחלוקת בדבריו" דהיינו שאחת ממגמותיו של הרמ"א הינה לערער את סמכותו של השו"ע ולבטל את הכח שלקח הב"י לעצמו לתת הלכה פסוקה עפ"י הכרעתו, שלא יסברו שאין אחר דבריו כלום. ובדומה להשגות הראב"ד על הרמב"ם שעיקר מטרתו לערער את סמכותו של ספר הרמב"ם כמי שאין לאחריו כלום.

⁸ יתכן אף כי לדברי רח"פ הקריאה אמורה להיות בחולם הה"א, אשר פונה אל הלומד ומורה לו לאמור: הכי נהוג!

להרהר האם העובדא המסופרת בירושלמי הינה אכן הוראה מוסכמת ומחייבת, ושמה ניתן לומר כי רב חנינא מדת חסידות יתירה היתה בו שהחמיר לעצמו.

הבית יוסף ביו"ד סי' רמ"ב מצטט את דברי הירושלמי, כאשר בסיומו הוא מסיק: "מכאן יש ללמוד כמה יש ליזהר מלהורות בדבר שאינו ברור לו מאד עד שיצרף עמו חכמי העיר". הרי שהב"י לא הביא את הדברים כהוראה מחייבת באופן נחרץ, רק מדת זהירות שנו בה 'כמה יש ליזהר', וגם זאת רק בדבר שאינו ברור לו מאד, כנראה למד הב"י שמנהג רב חנינא זהירות יתירה שהיתה בו היא, אך אינה הוראה פסקנית לכל אחד⁹.

מי שהתעכב על ההוכחה מהירושלמי הוא הגאון ר' יוסף שאול נאטנזון שבהגהותיו ציון ירושלים על הירושלמי בסוגיא זו כותב: "ייתי עלי אם לא על כל מעשה ומעשה וכו' ולמעשה שלש פעמים. הב"י ביו"ד סי' רמב הביא הך ירושלמי, וכתב שיש ללמוד מזה בדבר חדש צריך לצרף עימו לומדים שיפסקו, והיינו בדבר חדש דוקא אבל בדבר שמבואר בפוסקים אינו צריך שזהו אי אפשר, והארכתי בזה לפי שהגאון בעל ויכוח מים חיים בהצותו על רמ"א כתב שהב"י והרמ"א לא כוונו יפה והביא הך דירושלמי, והנך רואה שכל רז לא אניס להו, ובהקדמתי שם הארכתי בזה".

הגרי"ש אינו מסביר בהרחבה, אך בדברים הקצרים שלו הוא רוצה בעיקר להראות כי דברי ירושלמי אלו, לא נעלמו מעיניהם¹⁰ של הב"י והרמ"א. מדבריו נראה כפי שנכתב לעיל, כי דברי הירושלמי אינם הוראה נחרצת, ולכך צריך לצרף עימו אחרים רק בדבר חדש דוקא, בשונה ממקרים אחרים שבהם נוהג זה אינה אפשרית.

הגאון ר' יוסף שאול כותב שהאריך בזה בהקדמה לויכוח מים חיים, הוא אכן הגיה בכת"י על גליון הספר ויכוח מים חיים ובכללה על הקדמת רח"פ הארוכה, אך ההגהות על ההקדמה החליט הגאון רי"ש שלא להדפיסם, וכדלהלן.

בשנת תרי"ט נדפס בזאלקאווא¹¹ הספר ויכוח מים חיים ע"י המדפיסים ר' דוב בעריש לוריא ור' ליכוש מדפיס 'והוספנו עליו דבר חדש הפלא ופלא אשר היה עודנו בכתובים ספר תורת משה מאת הרב הגאון הגדול רשכב"ה מו' יוסף שאול הלוי נאטנזאהן נ"י אב"ד דק"ק לבוב והגליל המאיר לארץ ולדרים בחיבוריו היקרים. אשר טרח בכל עוז להראות לאחינו ב"י שמשו ותורתו אמת'. בספר נדפס רק השגות רח"פ על הרמ"א בלא הקדמת רח"פ הנרחבת.

לספר הקדים הגאון רי"ש ובין הדברים כתב: "והנה אמרתי אחלק להם אשר נמצא אתי זה רבות בשנים אשר כתבתי בימי חורפי¹² על ס' ויכוח מים חיים מהגאון מו' חיים בר' בצלאל אחי הגאון מהר"ל מפראג.

⁹ הב"י לא הביא הלכה זו גם בשלחן ערוך. אמנם כן דרכו בספרו שאינו כותב הלכות מחודשות שלא נזכרו בפוסקים קודמים.

¹⁰ טענות רח"פ מתייחסות אכן ישירות כנגד הרמ"א, אמנם הבית יוסף הוא אף קיצוני יותר בהכרעותיו.

¹¹ וחזר ונדפס בפיטבורג תרס"ג. על כלל הדפסות הספר ויכוח מים חיים ראה: יעקב אלבוים, פתיחות והסתגרות, ירושלים תש"ן, עמ' 74, הערה 7.

¹² בתחילת ההגהות כותב הגאון רי"ש: "החילותי לבאר הגהות שכתבתי על ויכוח מים חיים זהו רבות בשנים ובשנת תרט"ז א' ויצא ר"ח כסליו החלותי לבררם שנית וה' יהי עמדי שלא אטעה בדבר הלכה".

והוא מדבר גדולות וגבוהות על רבינו מאוה"ג זקני הרמ"א ז"ל ובהקדמתו הרחיב פה ולשון על מרנא ורבנא הרמ"א ז"ל אשר לא כדת, וגם בגוף המחברת הרבה להשיג תואנות על הרמ"א, וכאשר הקשבתי ואשמע במכת"ה יען כי ליבה ולבתו רוח טהרה אשר חס לבו בקרבו ורשפי אש שלהב יה תקד בקרבו חוששני אולי הפיח אפס קצה שמינית שבשמינית אשר הת"ח מצווה על זה לחד מאן דאמר סוטה ה', ע"כ נתתי אל לבי לישב דברי הרמ"א וקראתיו בשם תורת משה, יען כי מן המים משיתיהו מוויכוח מים חיים, וגם על הקדמתו השבתי להציל רבינו הרמ"א מתואנותיו. אמנם נחמתי ואמרתי לבלי להדפיס לא הקדמתו ולא הקדמתי, יען כי שניהם ללא תועלת, אבל גוף השגותיו הם דברי תורה צריכין ליישב דברי רבינו הרמ"א לבאר דבריו הקדושים¹³.

ביבליוגרפיה

מקורות ראשוניים:

רבי חיים ב"ר בצלאל, ויכוח מים חיים, אמטשרדם תע"ב.

רבי יוסף שאול נאטנזאהן, תורת משה על ויכוח מים חיים, זאלקאווא תרי"ט.

ר' יוסף קארו, בית יוסף על ארבעה טורים, ונציה שי"א.

רבי משה איסרלש, תורת חטאת, פיעטרקוב תרס"ד.

תלמוד ירושלמי, ווילנא תרפ"ו.

מחקר:

אברהם ריינר, עליית הקהילה הגדולה: על שורשי הקהילה היהודית העירונית בפולין בעת החדשה המוקדמת, גלעד כ (תשס"ו), עמ' 13-37.

אלי שטרן, ויכוח מים חיים' לרבי חיים ב"ר בצלאל מפרידבורג – קוים לניתוח גוף החיבור, אתר אינטרנט של מכון עד הנה – המרכז לחקר המורשת התורנית בגליציה ובוקובינה.

יצחק זימר, גחלתן של חכמים, באר שבע תשנ"ט, נספח ט, עמ' 307-317.

מנחם אלון, מגיעים ועקרונות בקודיפיקציה של ההלכה. גוילין כו (תשכ"ז), עמ' 71-85.

¹³ דיון על הגהות הגרי"ש ראה דברי אלי שטרן (לעיל הערה 7) עמ' 6, הערה 24.